

Економічна теорія та історія економічної думки

Смолій Л.В. (Smoliy L.V.)

кандидат економічних наук, старший викладач

кафедри економічної теорії

Уманського національного університету садівництва

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

INSTITUTIONALIZATION OF SOCIAL RESPONSIBILITY IN UKRAINE

Анотація: в статті розглянуто особливості становлення інститутів соціальної відповідальності, еволюційність процесів поширення та впровадження ідей соціальної спрямованості й соціальної активності, а також визначено напрями подальшого формування та розвитку соціальної відповідальності. Проаналізовано причини, що стоять на заваді запровадженню в систему господарювання принципів сталого розвитку та соціальної відповідальності. Обґрунтовано, що розвиток соціальної відповідальності та становлення ефективних та дієвих її інститутів в Україні потребує формування загальної стратегії та механізмів державної політики у цій сфері, адаптації вітчизняного законодавства до міжнародних стандартів соціальної відповідальності та розробки комплексу стимулів та заходів з поширення та популяризації її в суспільстві.

Ключові слова: соціальна відповідальність, Інституціоналізація, сталий розвиток, Глобальний договір ООН, організаційне та нормативне оформлення інституціоналізації.

Аннотация: в статье рассмотрены основные этапы институционализации социальной ответственности, эволюционность процессов распространения и внедрения идей социальной направленности и социальной активности, а также определены направления дальнейшего формирования и развития социальной ответственности. Проанализированы причины, которые мешают внедрению в систему хозяйствования принципов устойчивого развития и социальной ответственности. Обосновано, что развитие социальной ответственности и становление ее эффективных и действенных институтов в Украине требует формирования общей стратегии и механизмов государственной политики в этой сфере, адаптации отечественного законодательства в соответствии с международными стандартами социальной ответственности и разработки комплекса стимулов и мер по ее распространению и популяризации в обществе.

Ключевые слова: социальная ответственность, институционализация, устойчивое развитие, Глобальный договор ООН, организационное и нормативное оформление институционализации.

Annotation: The article deals with peculiarities of forming institutions of social responsibility, evolutionary processes of distribution and introducing ideas of social orientation and social activity; areas for further development and the development of social responsibility are identified. Reasons that hinder implementation of principles of sustainable development and social responsibility into a system of management are analyzed. It is proved that the development of social responsibility and the establishment of effective and efficient institutions in Ukraine needs creating a common strategy and mechanisms for public policy in this area, adapting national legislation to international standards of social responsibility and developing a set of incentives and measures to disseminate and popularize it in society.

Keywords: social responsibility, institutionalization, sustainable development, United Nations Global Compact, institutional and regulatory clearance of institutionalization.

Постановка проблеми. Орієнтація України на інтеграцію до європейського і світового співтовариства вимагають створення умов для стабільного розвитку держави на засадах сталого розвитку. Одним із найбільш впливових засобів впровадження принципів даної концепції визнано соціальну відповідальність, розвиток якої нерозривно пов'язаний зі становленням та функціонуванням самоорганізованих груп інтересів, які постають як його інститути. В сучасних умовах не зовсім просто будувати соціально орієнтовані форми відносин між державою, бізнесом та суспільством та оптимізувати способи їхньої взаємодії. Реалізація цього завдання передбачає становлення та розвиток інститутів соціальної відповідальності, які, відображаючи загальносвітові тенденції, все ж мають національні особливості. Це визначає необхідність дослідження інституціоналізації соціальної відповідальності, що виступає основою для продовження формування власної її моделі в нашій країні та створення умов для подальшого стабільного розвитку держави і суспільства, заснованого на врахуванні якомога ширшого кола інтересів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зважаючи на зростаюче значення дотримання ідей сталого розвитку у діяльності суспільства, проблематиці соціальної відповідальності останнім часом надається все більша увага з боку науковців. Найбільш вагомий внесок у розвиток теорії соціальної відповідальності внесли такі закордонні вчені як П. Болтон, Д. Віндсор, Дж.

Вуд, К. Девіс, А. Керолл, Р. Леві, Дж. Пост, Д. Роелл та ін. Серед вітчизняних науковців, що провадять свої дослідження в даній сфері, слід виділити Грішнову О.В., яка на основі опрацювання теоретичних основ розуміння сутності соціальної відповідальності, дослідження стану та проблем її поширення науково обґрунтовує пріоритетні напрями розвитку її в Україні [1]. У працях Колота А.М. досліджуються теоретичні засади соціальної відповідальності та визначається вплив практик соціальної відповідальності на соціально-економічний розвиток організацій [2]. Обґрунтування передумов формування соціально відповідальної поведінки, основних тенденцій її розвитку, визначення системи завдань основних учасників процесу реалізації соціальної відповідальності суб'єктів підприємництва в Україні здійснено в монографії В.М. Шаповал [3]. В ґрунтовному дослідженні Новікової О.Ф. запропоновано ієрархічну модель формування соціальної відповідальності на основі структуризації та оцінки причинно-наслідкових взаємозв'язків, що визначають формування та розвиток соціальної відповідальності бізнесу [4]. Механізми інституціоналізації соціальної відповідальності бізнесу як чинника узгодження соціально-економічних інтересів у процесі соціалізації сучасної економіки обґрунтовано у дослідженні З.І. Галушки [5].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Спільним для перелічених досліджень є те, що автори визначають сутність соціальної відповідальності, її структурні складові, умови функціонування та розвитку, порушують та вирішують питання необхідності запровадження соціальної відповідальності в систему управління. Однак загальна схема процесу інституціоналізації соціальної відповідальності потребує додаткових досліджень.

Постановка завдання. Метою дослідження є розкриття особливостей становлення інститутів соціальної відповідальності, еволюційність процесів поширення та впровадження ідей соціальної спрямованості та соціальної активності та визначення напрямів подальшого формування та розвитку соціальної відповідальності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перехід системи господарювання на принципи сталого розвитку передбачає використання такого дієвого важеля, як соціальна відповідальність. Впродовж останнього десятиліття в Україні спостерігається поступ соціальної відповідальності від окремих благодійних акцій до перших проявів формування системної стратегії соціальної відповідальності, що супроводжується формуванням відповідних інститутів. Інституціоналізація – це процес формалізації соціальних відносин, перехід від неформальних відношень та неорганізованої діяльності до створення організаційних структур з ієрархією влади, регламентацією відповідної діяльності, тих чи інших відносин, їх юридичною легалізацією [6]. Виходячи з цього, процес інституціоналізації соціальної відповідальності передбачає як організаційне, так і нормативне оформлення.

Організаційне закріплення інституціоналізації відбувається шляхом формування комплексу органів, установ та організацій різних рівнів, функціями та метою яких є управління, регулювання, стимулювання поширення соціальної відповідальності та сприяння її розвитку. Нормативне (правове) оформлення охоплює систему законодавчих документів, нормативних актів та стандартів соціальної відповідальності, а також традиційних поведінкових норм і звичаїв, що координують впровадження концепції соціальної відповідальності у практику.

В Україні поширення ідей соціальної спрямованості і соціальної активності було започатковано із упровадженням у 1996 р. Українською асоціацією якості та Українським союзом промисловців концепцій TQM (Total Quality Management) і моделі EFQM (European Foundation for Quality Management) [7]. Вони базуються на таких підходах до управління організацією, що спрямовані як на задоволення вимог споживача, так і на отримання вигоди членами організації та усвідомлення нею своєї соціальної відповідальності перед суспільством, сприяючи його сталому розвитку.

Українська асоціація якості у 2003 році розробила Кодекс Честі добropорядного виробника України. Отже, соціальна відповідальність бізнесу

формально стала одним із головних напрямів соціалізації українського суспільства та засобом, який може сприяти розв'язанню низки соціально-економічних проблем.

Зважаючи на зростаючий інтерес до соціальної відповідальності в Україні, у 2005 р. було створено Центр «Розвиток корпоративної соціальної відповідальності» – провідну незалежну експертну організацію з корпоративної соціальної відповідальності, що на даний час об'єднує 38 українських компаній. Центр є членом Правління Глобального договору (ГД) ООН, національним партнером CSR Europe (Брюссель) і Всесвітньої бізнес-ради зі сталого розвитку (WBCSD, Женева) [8]. Центр надає консультації з питань розробки стратегії, програм та комунікацій з КСВ, проведення моніторингу та оцінки ефективності проектів, підготовки і верифікації нефінансової звітності.

В цьому ж році понад 100 організацій з усіх регіонів України започаткували Форум соціально відповідального бізнесу, який розробив Меморандум про соціальну відповідальність бізнесу. Основною метою Форуму було продовження діалогу між зацікавленими сторонами щодо соціальної відповідальності бізнесу, а також мобілізація основної групи компаній для підписання Глобального Договору ООН та створення мережі Глобального Договору в Україні.

Презентація ініціативи ГД ООН в Україні відбулася у квітні 2006 р., перші збори мережі ГД – у лютому 2008 р. Глобальний договір ООН – це стратегічна ініціатива, спрямована на просування соціальної відповідальності бізнесу, сприяння сталому розвитку суспільства та створення більш стабільної та інклюзивної економіки. Ініціатива ГД була започаткована Генеральним секретарем ООН у 2000 році і наразі охоплює понад 8 тис. організацій з 130 країн світу. Мета мережі Глобального договору в Україні – це поширення концепції соціальної відповідальності бізнесу в країні та започаткування проектів, що спрямовані на дотримання стандартів праці та захист прав людини. Діяльність української мережі Глобального договору ООН охоплює понад 150 організацій і об'єднує компанії, бізнес-асоціації, профспілки,

об'єднання роботодавців, неурядові організації та інші громадські спілки, академічні інституції [9].

Важливим етапом інституціоналізації соціальної відповідальності в Україні стало приєднання у кінці 2007 р. до розробки міжнародного стандарту ISO 26000 «Керівництво з соціальної відповідальності» шляхом відбору експертів та створення Національного дзеркального комітету. Навесні 2010 р. цей стандарт було прийнято міжнародною спільнотою. Стандарт ISO 26000 є керівництвом щодо принципів, що покладені в основу соціальної відповідальності, основних питань соціальної відповідальності, а також способів інтеграції соціально відповідальної поведінки у стратегії, практику і процеси діяльності організації. Стандарт ISO 26000 є добровільним, він не містить жодних вимог і не розглядається як стандарт, що підлягає обов'язковій сертифікації. Органи державної влади не можуть змушувати його виконувати, і навряд чи він набуде значної популярності серед компаній України найближчим часом. У цьому документі чітко визначаються: концепції, терміни та дефініції соціальної відповідальності; передумови, тенденції, характеристики соціальної відповідальності; принципи та практики соціальної відповідальності; основні теми та проблеми соціальної відповідальності; інтеграція, впровадження, розповсюдження соціально відповідальної поведінки в самій організації та в рамках її впливу; ідентифікація зацікавлених сторін і взаємодія з ними; обмін інформацією відповідно обов'язків та результатів у сфері соціальної відповідальності.

Впродовж наступних років інститути соціальної відповідальності в Україні поступово розвивались і зміцнювались. Так, у межах Глобального договору в Україні проводились семінари та тренінги (семінар «Бізнес та права людини», 2008 р.; семінар, присвячений Глобальній ініціативі зі звітності, 2008 р.; тренінг «Використання принципів Зеленого офісу в організації», 2009 р.), а у 2010 р. за сприяння Глобального договору ООН, Центру Розвитку КСВ, Інституту власності і права та Асоціації якості відбулося перше засідання Консультативної Ради з розробки Національної концепції розвитку соціальної

відповідальності бізнесу в Україні. До складу Консультаційної Ради увійшли представники уряду, бізнесу та наукових кіл, керівники фондів, громадських та міжнародних організацій, представники медіа-проектів та професіонали у сферах КСВ і зв'язків з громадськістю. Секретаріат Ради складають чотири організації: Центр розвитку КСВ, секретаріат Глобального Договору ООН, Інститут власності і права та Асоціація якості. З січня 2011 р. у межах діяльності коаліції BASD 2012 з реалізації міжнародної Ініціативи «Бізнес заради сталого розвитку» (BASD) Український національний комітет Міжнародної торгової палати (ICC Ukraine) впроваджує консультативні заходи з представниками потужних українських компаній для вироблення спільної позиції щодо участі бізнесу у вирішенні проблем сталого розвитку в Україні, впровадження принципів зеленої економіки [9].

Свідченням зростання зацікавленості в поширенні ідей соціальної відповідальності в Україні, зокрема стосовно бізнесу, є створення у 2009 р. ініціативної групи, яка розпочала впровадження ідей і принципів у вищу освіту. Основоположниками цієї групи стали Мережа Глобального договору ООН, компанія «СКМ» та Українська Асоціація з розвитку менеджменту та бізнес-освіти. За їх сприяння, спільно з Центром «Розвиток корпоративної соціальної відповідальності», було розроблено програму дисципліни «Корпоративна соціальна відповідальність» (КСВ) для освітньо-кваліфікаційного рівня «Бакалавр» та сформовано комплект методичного забезпечення до викладання цієї дисципліни; проведено два Літніх та Зимовий інститути з підготовки викладачів; низку круглих столів з поширення програми і методики «КСВ»; включено до Державного класифікатора професій назви професії «Менеджери (управителі) із соціальної та корпоративної відповідальності», професійні назви робіт «Експерт із соціальної відповідальності бізнесу», «Соціальний аудитор»; взято участь у розробці проекту Концепції Національної стратегії соціальної відповідальності бізнесу (СВБ) в Україні. Результатом проведеної роботи стало те, що з вересня 2010 року Міністерством освіти і науки, молоді та спорту рекомендовано введення академічного курсу «Соціальна відповідальність» у

навчальні плани підготовки фахівців за напрямками «Економіка та підприємництво», «Менеджмент та адміністрування». На сьогодні ця дисципліна викладається у понад 60 ВНЗ України.

Саме в цей період, за висновками саміту бізнес-лідерів «Створюючи нову еру сталого розвитку», що відбувся у 2010 р. у Нью-Йорку, Україна стає однією з трьох найбільш результативних мереж ГД ООН у світі і найбільш динамічною мережею ГД у Східній Європі [10]. Розвиток національної мережі Глобального договору ООН надав поштовх нефінансовому звітуванню в Україні, адже надання щорічного Звіту про прогрес реалізації принципів ГД є одним із зобов'язань, яке бере на себе підписант Глобального договору. Зокрема, 90 % нефінансових звітів, що з'явилися в Україні за останні роки, – це звіти членів Глобального договору. Однак звітування із соціальної відповідальності в Україні знаходиться на початковому етапі розвитку і має значний незадіяний потенціал. Якщо аналізувати розкриття інформації про нефінансові аспекти діяльності у макроекономічному розрізі, то в Україні лише 10 % компаній зі 100 найбільших за обсягами чистого доходу готують та публікують нефінансові звіти. Для порівняння – із 250 найбільших компаній у розвинених країнах такі звіти готують 80 % компаній [11]. Лише одиничні звіти доступні англійською мовою. Українських звітів немає у переліку на порталі GRI і лише шість компаній опублікували свою соціальну звітність на веб-сайті CorporateRegister.com – організації, що надає можливість безкоштовної публікації своїх соціальних звітів компаніям.

У 2013 р. мережа Глобального договору в Україні завершила перехід до нової організаційної форми, а саме громадської спілки. Засновниками спілки «Мережа Глобального договору України» стали компанія ЕУ та Федерація роботодавців України, спілка відкрита для членства як теперішніх, так і майбутніх підписантів міжнародної ініціативи Глобального договору. Основними напрямками роботи спілки залишаються просування ідей сталого розвитку та ролі бізнесу; популяризація відповідальних бізнес практик та партнерство між бізнесом, громадянським суспільством та органами державної

влади для сталого розвитку. Однією з основних переваг нової організаційної форми є збільшення можливостей для партнерських проектів як всередині мережі, так і поза її межами.

Незважаючи на поступове зміцнення інститутів соціальної відповідальності в Україні, більшість експертів та дослідників відзначають, що вона розвивається все ще неінтенсивно та несистемно. Свідченням цього є результати моніторингу соціальної відповідальності українських компаній шляхом визначення Індексу відкритості та прозорості, що визначається в Україні щорічно з 2011 р. на основі міжнародної методики, розробленої Beyond Business (Ізраїль) та Центром «Розвиток корпоративної соціальної відповідальності». Результати оцінювання у 2014 р. 115 найбільших компаній, що є представниками 15 галузей економіки України засвідчили, що значного прогресу в досліджуваній сфері не спостерігається. Так, порівняно з 2013 р. рівень прозорості зріс лише на 0,2 відсоткових пункти і становив всього 17,1%. Незначно збільшилась у 2014 р. кількість компаній, що підготували нефінансові звіти: на 1 компанію проти 2013 р. та на 5 проти 2012 р., всього звітувалися у сфері соціальної відповідальності в цьому році 14 компаній [12]. Існуючі тенденції підтверджуються й даними всеукраїнського рейтингового журналу «ГВардія». За опублікованою ним інформацією, у 2014 році як соціально відповідальна позиціонувала себе 41 українська компанія, і ця кількість не змінилася з 2012 р., а порівняно з 2010 р. навіть зменшилась на 2 одиниці [13].

Таким чином, практика соціальної відповідальності не набула значного поширення в Україні, що поки що не дозволяє говорити про запровадження в систему господарювання принципів сталого розвитку. Як свідчать експертні оцінки (табл. 1), однією з основних перешкод для виконання міжнародних зобов'язань України щодо сталого розвитку є ненаціленість систем державного та регіонального управління на вирішення даної проблеми (в таблиці сума відсотків більша за 100, оскільки респонденти могли обрати більше одного варіанта відповіді).

Оцінка основних перешкод у виконанні міжнародних зобов'язань України
щодо сталого розвитку, % [4]

Ненаціленість системи державного і регіонального управління на вирішення проблем сталого розвитку	65,2
Несформованість державних, регіональних і суспільних інститутів з управління сталим розвитком	43,7
Слабка розробленість законодавства України щодо сталого розвитку	39,2
Недостатні економічні можливості для вирішення екологічних і соціальних проблем	36,7
Несформованість національної системи реалізації міжнародного стандарту ISO 26000	21,5
Невключеність положень щодо сталого розвитку в законодавство України про національну безпеку	17,1
Необов'язковість включення в освітні програми (дошкільні, шкільні, ВНЗ, підвищення кваліфікації та підготовки управлінських кадрів та ін.) спеціальних предметів (курсів) із сталого розвитку	17,1
Недостатність проведення науково-дослідних робіт із проблем управління сталим розвитком та їх реалізації	12,0
Інше	12,2

Концепція соціальної відповідальності – це, свого роду, «мікроекономічний» рівень концепції сталого розвитку, тому модернізація систем управління та суспільних відносин на засадах соціальної відповідальності стикається з тими ж перепонами. Україна не має ані урядового органу, який міг би запроваджувати інструменти, стандарти й методики реалізації політики у цій сфері, ані розвиненої мережі неурядових організацій, які б могли підтримувати таку діяльність. Діалог на тему соціальної відповідальності загалом ведеться на рівні окремих проектів та ініціатив, без прив'язки до точних показників, можливості чітко оцінити чи підтвердити досягнутий прогрес.

Зважаючи на це, нагальним стає питання розробки та прийняття законодавчої бази, яка б чітко визначала правові засади соціальної відповідальності. У 2012 р. у парламенті було представлено проект Закону України «Про соціальну відповідальність великого бізнесу», згідно з яким мало б запроваджуватись

оподаткування наддоходу з фізичних осіб та порядок перерозподілу податкових надходжень, однак цей закон прийнято не було.

У 2011 р. завершено розробку проекту Концепції національної стратегії соціальної відповідальності бізнесу в Україні мережею Глобального договору ООН в Україні, Центром «Розвиток корпоративної соціальної відповідальності», іншими організаціями ділової спільноти спільно з Українським союзом промисловців і підприємців. Документ пройшов широке обговорення в громадських колах, був винесений на всеукраїнську конференцію, на якій проект Концепції схвалили представники як бізнесу, науки, так і профільних міністерств та відомств України. Протягом 2012-2013 рр. ділова громада здійснювала активні заходи щодо необхідності затвердження Національної стратегії Кабінетом Міністрів України. Центром розвитку КСВ було підготовлено та розповсюджено дослідження «Наслідки неприйняття національної політики з корпоративної соціальної відповідальності для України» [4].

Висновки. Розвиток соціальної відповідальності та становлення ефективних та дієвих її інститутів в Україні потребує формування загальної стратегії та механізмів державної політики у цій сфері, адаптації вітчизняного законодавства до міжнародних стандартів соціальної відповідальності та розробки комплексу стимулів та заходів з поширення та популяризації її в суспільстві. Організаційне оформлення інституціоналізації проявляється у формуванні системи органів, установ та організацій, що сприяють впровадженню соціальної відповідальності. Для вирішення даного завдання доцільно, на наш погляд, сформувати окремий орган, функціями якого стало б регулярне проведення моніторингу стану соціальної відповідальності, оцінка тенденцій і способів інтеграції соціально відповідальної поведінки в стратегії підприємств, підвищення обізнаності щодо соціальної відповідальності серед різних груп зацікавлених осіб, визначення стимулів та найбільших перешкод при її впровадженні. До компетенції такого органу можна було б віднести і сприяння підготовці та оприлюдненню суб'єктами господарювання

нефінансових звітів, розробка єдиної методології їх складання, адаптованої до національних особливостей. Нормативне (правове) закріплення соціальної відповідальності, що охоплює систему законодавчих документів, нормативних актів та стандартів соціальної відповідальності, перебуває в Україні на стадії становлення. Прийняття «Національної стратегії розвитку соціальної відповідальності бізнесу в Україні» створить підґрунтя та сприятливі умови для інтеграції соціальної відповідальності у діяльність компаній задля сталого розвитку України, зростання суспільного добробуту. Крім того, це сприятиме покращенню іміджу нашої держави всередині країни і за кордоном, продемонструє прагнення України рухатися відповідно до сучасних європейських і світових тенденцій, дотримуватися концепції сталого розвитку, відповідально ставитися до проблем суспільства і навколишнього середовища.

Бібліографічний список:

1. Грішнова О.А. Соціальна відповідальність бізнесу: розуміння сутності, сучасний стан, проблеми і перспективи розвитку в Україні / О.А. Грішнова // Соціалізація відносин у сфері праці в контексті стійкого розвитку: моногр. / А.М. Колот, О.А. Грішнова, О.О. Герасименко та ін.; за наук. ред. д-ра екон. наук, проф. А.М. Колота. – К.: КНЕУ, 2010. – С. 189-210.
2. Колот А.М. Корпоративна соціальна відповідальність: еволюція та розвиток теоретичних поглядів / А.М. Колот // Економічна теорія . – 2013. – № 4. – С. 5-26.
3. Шаповал В.М. Соціальна відповідальність бізнесу в структурі управління економікою: моногр. / В.М. Шаповал. – Дніпропетровськ: ДВНЗ «НГУ», 2011. – 357 с.
4. Діагностика стану та перспектив розвитку соціальної відповідальності в Україні (експертні оцінки): монографія / О.Ф.Новікова, М.Є. Дейч, О.В. Панькова; НАН України, Ін-т економіки пром-сті. – Донецьк, 2013. – 296 с.
5. Галушка З.І. Інституціоналізація соціальної відповідальності бізнесу: механізми становлення / З. І. Галушка // Наукові праці Донецького

національного технічного університету. Сер. : Економічна . – 2014. – № 1. – С. 90-98.

6. Новая философская энциклопедия / [Ред. совет: В С. Степин, А. А. Гусейнов, Г. Ю. Семигин и др.] – М. : Мысль, 2010. – Т. 2. – 634 с.

7. Грішнова О.А. Соціальна відповідальність бізнесу: сутність, значення, стратегічні напрями розвитку в Україні / О.А. Грішнова // Україна: аспекти праці. – 2010. – № 7. – С. 3–10.

8. Офіційний сайт Центру «Розвиток КСВ» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.csr-ukraine.org.

9. Офіційний сайт представництва ООН в Україні: [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.un.org.ua/ua/information-centre/news/1721.

10. Євтушенко В. А. Внутрішні та зовнішні інституційні форми корпоративної соціальної відповідальності / В. А. Євтушенко // Проблеми і перспективи розвитку підприємництва . – 2013. – № 1. – С. 40-46.

11. Воробей В. Нефінансова звітність: інструмент соціально відповідального бізнесу / В. Воробей, І. Журовська. – К.: Представництво ООН в Україні. – 2010. – 84 с.

12. Індекс прозорості та підзвітності компаній в Україні. – К.: ТОВ «Фарбований лист», 2011. – 31 с.

13. Рейтинг соціально відповідальних компаній – 2013. Рейтинговий журнал «ГВардія» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.kontrakty.ua/rankings/239#1